

УДК 908:06.7(476)323.329«1920»

А. У. Дзянісаў, кандыдат гістарычных навук, асістэнт (БДТУ)

ІНТЭЛІГЕНЦЫЯ САВЕЦКАЙ БЕЛАРУСІ Ў 20-Х ГГ. ХХ СТ. ЯК АБ'ЕКТ ДЗЯРЖАЎНАЙ ПАЛІТЫКІ (НА ПРЫКЛАДЗЕ ДОБРААХВОТНЫХ КРАЯЗНАЎЧЫХ ТАВАРЫСТВАЎ)

Публікацыя закранае тэму ўзаемадзеяння інтэлігенцыі і ўлады ў БССР у 1920-я гг. Нацыянальная, у першую чаргу беларуская, інтэлігенцыя з'яўлялася аб'ектам дзяржаўнай палітыкі, якая мела разнастайныя мэты. З аднаго боку, гэта было выхаванне новай савецкай і супрацоўніцтва з прадстаўнікамі так званай старой інтэлігенцыі для паскарэння дзяржаўнага, сацыяльна-эканамічнага і культурнага будаўніцтва. З другога боку, шырокія колы інтэлігенцыі разглядаліся ўладай як патэнцыяльна небяспечнае асяроддзе, дзе маглі выкрышталіцца ва-рожныя тэндэнцыі. Таму за працай інтэлігенцыі вёўся пільны нагляд і ідэалагічны кантроль. Асабліва гэта бачна на прыкладзе масавых добраахвотных краязнаўчых арганізацый, якія ў 1920-х гг. складаліся з прадстаўнікоў інтэлігенцыі.

The article examines some of the official policies of the Soviet authorities in respect of the national Belorussian intellectuals of the 1920s. Under present conditions in domestic and Western historiography, matures the need for a critical rethinking of policies of the authorities in relation to the intellectuals of the BSSR in 1920. Special interests are many voluntary community organizations in the Soviet of Belarus, which consisted mainly of representatives of the intellectuals of and students. As mentioned in earlier scientific papers by the author, these organizations on the one hand was placed on supporting the organizational, administrative and financial terms. This is especially seen in the local history movement in Byelorussia in 1920s. On the other hand the political and ideological factors obliged the authorities to conduct surveillance to detect anti-government sentiment among the members of these organizations. The paper analyzes some of the actions of the authorities of that nature.

Уводзіны. У пачатку 1920-х гг. у Беларусі адбываецца зараджэнне і станаўленне сацыяльнай і культурнай з'явы – краязнаўчага руху. Асабліва роля ў гэтым працэсе належала нацыянальнай інтэлігенцыі, у першую чаргу працаўнікам асветы і навукі. Галоўным стымулам для актывізацыі дзейнасці краязнаўчых таварыстваў стала набыццё Беларуссю ўласнай дзяржаўнасці і перспектыва нацыянальнага і дзяржаўнага будаўніцтва. Важнай прычынай было і тое, што вялікая колькасць помнікаў культуры, гісторыі знаходзілася ў крытычным стане і патрабавала захавання і вывучэння.

У 1925–1927 гг. намаганнямі Цэнтральнага бюро краязнаўства (ЦБК) была створана разгалінаваная сетка краязнаўчых арганізацый, якая паступова ахапіла ўсю тэрыторыю БССР. Навукова-доследная дзейнасць краязнаўчых таварыстваў ажыццяўлялася па тэрытарыяльным прыцыпе (акруговае таварыства краязнаўства адказвала за вывучэнне акругі, раённае – раёна, гурток – часткі раёна). Інтэрэсы і накірункі дзейнасці мясцовых краязнаўцаў адрозніваліся надзвычайнай шырынёй, яны праводзілі маштабныя археалагічныя, этнаграфічныя, батанічныя, геалагічныя экспедыцыі, ажыццяўлялі збіральніцкую, асветніцкую, выдавецкую, прырода- і культураахоўную дзейнасць. Галоўнай мэтай дзейнасці краязнаўчых арганізацый было ўсебаковае вывучэнне Беларусі. Істотнай рысай краязнаўчага руху 1920-х гг. з'яўлялася яго непарыўная сувязь з культурным і грамадска-палітычным жыццём

рэспублікі, актыўнымі ўдзельнікамі краязнаўчага руху з'яўляліся вядомыя дзеячы навукі і культуры. Сістэма краязнаўчых арганізацый адрознівалася дэмакратызмам. Нягледзячы на тое, што асноўныя напрамкі дзейнасці вызначаліся загадамі і прадпісаннямі зверху, краязнаўчыя таварыствы на месцах маглі самі абіраць прырытэтныя накірункі сваёй працы. Менавіта гэтым тлумачацца поспехі ў гістарычных, этнаграфічных, археалагічных, прыродазнаўчых даследаваннях краязнаўчых арганізацый.

Шматлікія прадстаўнікі інтэлігенцыі, якія з'яўляліся членамі краязнаўчых арганізацый і актыўна ўдзельнічалі ў краязнаўчым руху, з'яўляліся ў 1920-х гг. аб'ектамі дзяржаўнай палітыкі. Аўтар не ставіў мэту паказаць увесь аб'ём напрамкаў гэтай палітыкі, былі закрануты толькі тыя аспекты, якія адносіліся да краязнаўчага руху, кіраўніцтва і нагляду за яго развіццём і дзейнасцю.

Асноўная частка. На студзенскім пленуме ЦК КП(б)Б 1925 г. было адзначана: «Лозунг, які КП(б)Б павінна прыняць у культурнай працы – лозунг беларусізацыі» [1, с. 201]. Вывучэнне Беларускага краю, а ў першую чаргу яго гісторыі і культуры, мела ва ўмовах своеасаблівага «нацыянальнага адраджэння» пад кіраўніцтвам партыі надзвычайны сэнс. Вынікі дзейнасці краязнаўчых даследаванняў маглі мець вялікую карысць у справе адраджэння Беларусі. Рэзалюцыя «Аб нацпалітыцы» пленума Цэнтральнага

камітэта КП(б)Б, прынятая 1 кастрычніка 1925 г., адзначала: «Маючы на ўвазе выключны сэнс Інбелкульта, пленум даручае Бюро ЦК узмацніць апошні партыйнымі работнікамі, а акружным камітэтам – звярнуць асабістую ўвагу на краянаўчыя таварыствы і на вярбоўку карэспандэнтаў для Інбелкульта» [2, с. 181].

У той жа час правядзенне беларусізацыі пастаянна стрымлівалася кіраўніцтвам КП(б)Б з-за магчымасці ўзнікнення ў яе ходзе розных нацыяналістычных ухілаў. Перад партыйнымі арганізацыямі ставілася задача забеспячэння «бальшавіцкай лініі» ў вырашэнні нацыянальнага пытання ў правядзенні беларусізацыі, узмацнення барацьбы супраць праяў варожай ідэалогіі [1, с. 204–205].

З гэтага вынікала, што краянаўчы рух быў для ўладаў дастаткова падазронай з’явай, якая патрабавала пільнай увагі. У першую чаргу таму, што ў яго вытокаў стаяла нацыянальна-арыентаваная інтэлігенцыя, прадстаўнікі асветы і навукі, якія з большага паходзілі з сялянства і былі духоўна і роднасна звязаныя з ім [3]. Яны маглі стаць каталізатарам небяспечных нацыяналістычных ідэй і ўхілаў.

12–15 красавіка 1926 г. адбыўся пленум ЦК КП(б)Б «Аб працы сярод інтэлігенцыі». Па рашэннях гэтага пленума была выдадзеная рэзалюцыя. У ёй ЦК КП(б)Б канстатавалася, што «на общем фоне растущей активности интеллигенции и стремления ее к организации, заставляет все парторганизации поставить в число важнейших задач своей работы тщательный учет настроений различных групп интеллигенции и ведение систематической практической работы в области ее политической дифференциации путем систематического разъяснения всех ошибок, колебаний в рядах интеллигенции, особенно идейной борьбы с национал-демократизмом во всех его национальных окрасках и тем самым прочного завоевания на нашу сторону широких ее слоев». Сярод пунктаў рэзалюцыі пункт чацвёрты пастанаўляў партыйным арганізацыям узмацніць увагу да краянаўчай працы [4, с. 161–163].

На зачыненым пасяджэнні Бюро ЦК КП(б)Б быў заслуханы даклад старшыні ДПУ БССР і ўпаўнаважанага прадстаўніка Аб’яднанага дзяржаўнага палітычнага ўпраўлення (АДПУ) пры СНК СССР па Заходнім краі Р. А. Пілляра, які тычыўся антысавецкіх настрояў сярод насельніцтва БССР [5, арк. 24].

Паводле даклада 7 траўня 1926 г., была прынята рэзалюцыя, у якой адзначаўся рост антысавецкіх настрояў сярод сялянства, рабочых, духавенства і асабліва сярод нацыянальна свядомай беларускай інтэлігенцыі [6, с. 161–163]. ЦК КП(б)Б агульная лінія дзейнасці ДПУ

у сувязі са становішчам, якое склалася ў рэспубліцы, была ўхвалена. Адзін з галоўных напрамкаў, у якім Дзяржаўнае палітычнае ўпраўленне павінна было паглыбіць сваю працу, было «вывучэнне беларускага нацыянальна-дэмакратычнага руху з наступным яго выяўленнем і ліквідацыяй» [6, арк. 38–43].

Можна дазначыць, ЦК КП(б)Б ажыццяўляла спецыяльную працу па наглядзе за інтэлігенцыяй БССР на сакрэтным узроўні. Таксама праца па вылучэнні «нацыянал-дэмакратычных тэндэнцый у асяродку творчай інтэлігенцыі» была даручана органам бяспекі і ДПУ [7, с. 567–570].

З іншага боку прадпрымаліся намаганні па разбаўленні краянаўчых таварыстваў, у якія ўваходзілі інтэлігенцыя і вучнёўская моладзь, партыйнымі функцыянерамі, членамі ЛКСМБ, рабочымі, сялянамі, прадстаўнікамі дзяржаўных, навуковых і тэхнічных устаноў. Гэтыя намаганні ставілі мэтай кантроль за дзейнасцю краянаўчых таварыстваў і недапушчэнне іх аднароднасці.

Сярод галоўных пытанняў, якія павінны даследаваць краянаўцы, павінны быць: індустрылізацыя краіны, вывучэнне энергетычных рэсурсаў, вывучэнне калгасаў, калгаснага руху, павышэнне вытворчасці сельскай гаспадаркі, эканамічны стан раёна, вытворчыя прыродныя сілы, рэвалюцыйны, антырэлігійны рух і інш. ЦК павінна было дагаварыцца з Народным камісарыятам асветы пра вызначэнне пэўнага зместу і форм школьна-краянаўчай працы, краянаўчых арганізацый былі закліканы да актыўнага ўдзелу ў сацыялістычных саборніцтвах, трохмесячніках беларускай сацыялістычнай культуры, культуры нацменшасцяў і інш. Аднак гэтая палітыка не давала сур’езных вынікаў. Як сведчаць дадзеныя, у 1929 г. доля прадстаўнікоў інтэлігенцыі ў краянаўчых таварыствах і гуртках на розных узроўнях складала каля 70%, а доля беспартыйных – 76% ад усіх удзельнікаў [8, с. 58].

Пра тое, што гэта праца была праведзена, а інфармацыя перададзена на больш высокі саюзны ўзровень, сведчыць даклад АДПУ для ЦК ВКП(б) «О политических настроениях в среде белорусской интеллигенции», зроблены А. Славацінскім 27 траўня 1928 г. У гэтым дакладзе было падкрэслена, што «в настоящее время мы имеем в Белоруссии определенное движение белорусской общественности яркой националистической окраски» [7, с. 567–570].

«Движение это имеет явные тенденции к росту вглубь и вширь и накладывает националистический отпечаток на все виды белорусской общественности. Идея о «незалежнасці бацькаўшчыны» усиленно мусируется в различных кругах белорусской интеллигенции, причем

одними из главных застрельщиков в этом направлении являются «сменившие вехи» белорусские националисты, вроде главы БНР в Минске в 1920 г. В. Ластовского, которые возвратились в Белоруссию з-за границы, якобы сменив свои убеждения» [7, с. 567].

У дакладзе падкрэслівалася, што галоўныя аб'екты, на якія накіраваныя прапаганда нацыяналістычнай інтэлігенцыі, – гэта сялянства і вучнёўская моладзь. «Не менее характерной является попытка белорусских националистов идеологически обработать молодежь, что особенно ярко проявляется в Белорусском государственном университете и в других учебных заведениях Белоруссии... Эта работа проводится ими с использованием различных легальных возможностей – научных кружков, землячеств...».

«Асноўнай базай» беларускіх нацыянал-дэмакратаў быў названы Інбелкульт і Беларуска Акадэмія навук як яго пераемнік. «Фактически всей научной деятельностью Инбелкульту руководят националисты...», – было падкрэслена ў дакладзе [7, с. 568].

У дакладзе не быў пакінуты без увагі і краязнаўчы рух: «Вообще говоря, Инбелкульт, так же как и краеведческое общество, представляет собой скрытый очаг антисоветской националистической общественности, которая, используя легальные возможности, пытается проводить чисто политическую работу, направленную на объединение всех враждебных советской власти, националистически настроенных общественных сил Белоруссии». Там жа намеснік ЦБК М. І. Каспяровіч быў названы адным з галоўных нацыяналістаў: «Не менее ярко проявляются тенденции националистов и в Белгосиздате, и вообще в белорусской печати... один из видных националистов Касперович написал для журнала “Наш край” статью, которая фактически была панегириком ряда явно контрреволюционных лиц белорусской общественности...» (*магчыма, меліся на ўвазе працы М. Каспяровіча, прысвечаныя краязнаўчай дзейнасці газеты «Наша ніва» – Д.*) [7, с. 568–569].

У цэлым даклад характарызаваў становішча нацыяналістычных тэндэнцый у БССР як «этап збірання сіл са спробамі арганізацыйнага афармлення». У ім прагназавалася «магчымасць антысавецкіх настрояў і выступленняў шырокіх колаў грамадства ў выпадку ўскладненняў ва ўнутраным або міжнародным становішчы». Пад «ускладненнямі» разумелася магчымасць замежнай інтэрвенцыі альбо спробы дзяржаўнага перавароту [7, с. 570]. Краязнаўчы рух разглядаўся ў дакладзе як шырокі грамадскі рух, у якім удзельнічалі асобы з антысавецкімі настроямі.

З гэтага даклада бачна, што краязнаўчы рух у 1927–1929 гг. знаходзіўся пад пільным назіраннем з боку органаў дзяржаўнай бяспекі. Больш таго, класіфікацыя «нацыяналістычных тэндэнцый у развіцці краязнаўчага руху» і ў асяродку інтэлігенцыі вымагала ад уладаў прыняцця пэўных мер [8]. І гэтыя меры былі прынятыя. Ужо сярэдзіна 1929 г. прайшла ў БССР у атмасферы нагнятання напружанасці вакол праварадыкальнай небяспекі і пагрозы рэстаўрацыі буржуазных парадкаў з боку нацыянал-дэмакратычнай часткі інтэлігенцыі і кулацтва. Гэтая тэма пераважала пры абмеркаванні парадку дня партыйных, прафсаюзных, камсамольскіх сходаў, узнімалася на сесіях Саветаў, пры абмеркаванні народна-гаспадарчых планаў і заданняў. Яна была пастаўлена ў цэнтр партыйнай чысткі, якая пачалася з 1929 г. У гэты перыяд узніклі многія палітычныя справы вядомых партыйных і дзяржаўных дзеячаў рэспублікі, абвінавачаных у свядомым ці несвядомым скрыўленні лініі партыі, працягванні нацыянал-дэмакратычных поглядаў у нацыянальна-культурнае будаўніцтва або патуранне ім. У другой палове 1929 г. стала складацца кола палітычных абвінавачанняў члена бюро ЦК КП(б), першага прэзідэнта Беларускай Акадэміі навук У. М. Ігнатоўскага.

У канцы 1929 – пачатку 1930 г. у СССР адбываюцца кардынальныя змены ў палітыцы Савецкай улады да краязнаўчага руху. Пачынаюцца шматлікія выкрывацельскія кампаніі, якія закранулі навуку, мастацтва, грамадскае жыццё.

Заклучэнне. Такім чынам, калі абaperціся на дакладныя дадзеныя гэтага даследавання, можна зрабіць наступныя высновы. Як ужо адзначалася вышэй, інтэлігенцыя, якая складала пераважную большасць удзельнікаў краязнаўчага руху, з'яўлялася аб'ектам дзяржаўнай палітыкі. Палітыка Савецкай улады, ад якой залежала развіццё краязнаўчага руху, мела складаны характар. З аднаго боку, краязнаўству надавалася значная ўвага, прымаліся меры для падтрымкі дзейнасці ЦБК і дзейнасці краязнаўчых арганізацый на месцах, мясцовым органам улады даваліся спецыяльныя распараджэнні аб супрацоўніцтве. Краязнаўчы рух быў афіцыйна прызнаны ў шэрагу пастаноў ЦК КП(б)Б як важная для дзяржаўнага і культурнага будаўніцтва з'ява. З другога боку, у 1925–1929 гг. захады па кантролі і цэнтралізацыі сеткі краязнаўчага руху працягваліся.

Гэтыя тэндэнцыі рэалізаваліся ў назначэнні на пасаду старшыні прэзідыума ЦБК партыйных функцыянераў, кантролі над абраннем складу прэзідыумаў двух Усебеларускіх краязнаўчых з'ездаў, прэзідыума ЦБК. Савецкая ўлада імкнулася накіраваць краязнаўчы рух

выключна на вывучэнне эканамічных і прыродных аспектаў. Прадстаўнікі інтэлігенцыі, якія дамінавалі ў краязнаўчых таварыствах, нярэдка разглядаліся ўладамі як патэнцыяльна небяспечныя, а краязнаўчыя таварыствы – як асяродак для магчымага ўзнікнення антысавецкіх настрояў і арганізацый.

Меры па кантролі над краязнаўчым рухам ажыццяўляліся на некалькіх узроўнях. Да першага ўзроўню адносяцца дзеянні па назіранні за краязнаўчымі арганізацыямі на месцах саветах і камітэтамі, увядзенне ў склад праўлення краязнаўчых таварыстваў і гурткоў членаў КП(б)Б, КСМ, плануемых арганізацый, накіроўванне развіцця краязнаўчага руху шляхам пастаноў, заклікаў і зваротаў ЦБК, рэзалюцый Першага і Другога Усебеларускіх краязнаўчых з'ездаў. Да другога ўзроўню адносяцца пільнае назіранне з боку органаў дзяржаўнай бяспекі за развіццём краязнаўчага руху, дзейнасцю краязнаўчых арганізацый і іх членаў, настрояў у краязнаўчым асяроддзі. Даклады па выніках гэтай працы, якія рабіліся ДПУ у ЦК КП(б)Б, сведчаць пра тое, што інтэлігенцыя – асабліва актыўная частка ўдзельнікаў краязнаўчага руху – лічылася ідэалагічна небяспечнай.

Літаратура

1. Платонаў, Р. П. Беларусь у міжваенны перыяд: Старонкі палітычнай гісторыі ў святле архіўных крыніц / Р. П. Платонаў. – Мінск: БелНДІДАС, 2001. – 245 с.
2. Идеологическая деятельность компартии Белоруссии, 1918–1945: сб. документов: в 2 ч. / сост.: Н. С. Сташкевич [и др.]. – Минск: Беларусь, 1990. – Ч. 1. – 358 с.
3. Цэнтральны навуковы архіў Акадэміі навук Беларусі (ЦНА АНБ). – Фонд 67. – Воп. 1. – Спр. 5. Устав, штаты і протоколы краеведческих товариществ. – 239 л.
4. Платонаў, Р. П. Лёсы (Гіст.-дакум. нарысы аб людзях і малавядомых падзеях духоўнага жыцця Беларусі ў 1920–30 гг.) / Р. П. Платонаў. – Мінск: БелНДІДАС, 1998. – 314 с.
5. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Фонд 4 п. (партыйны). – Воп. 1. – Спр. 2536. Протоколы № 24–43 закрытых засяданняў бюро і секретарыята ЦК КП(б)Б, дакументы к ним. 2 апреля – 30 июня 1926 г. – 215 л.
6. НАРБ. – Фонд 4 п. (партыйны). – Воп. 1. – Спр. 2538. Протоколы № 61–87 закрытых засяданняў бюро і секретарыята ЦК КП(б)Б, дакументы к ним. 2 сентября – 31 декабря 1926 г. – 300 л.
7. Доклад ОГПУ в ЦК ВКП(б) о политических настроениях в среде белорусской интеллигенции 27 мая 1928 г. // ЦК РКП(б) – ВКП(б) и национальный вопрос: в 2 кн. – Москва: РОССПЭН, 2005. – Кн. 1. – С. 567–570.
8. Трэцяя Усебеларуская краязнаўчая канферэнцыя // Наш край. – 1930. – № 2. – С. 50–69.
9. Перед крутым поворотом: Тенденции в политической и духовной жизни Беларуси (1925–1928 гг.): Отраженные времена в архивных документах / авт.-сост.: Р. П. Платонов [и др.]. – Минск: БелНИИДАД, 2001. – 312 с.

Паступіла 21.03.2012